

II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - III

6-8 Mayıs 2013, Bursa

İstanbul 2013

Hız. Ömer Döneminde Yapılan Bazı İdari Faaliyetlerin İslam Tarih Yazıcılığına Etkisi

Ahmet İğdi*

Giriş

İslam tarih düşüncesinin ve onun tabii bir neticesi olan İslam tarih yazıcılığının ortaya çıkmasında pay sahibi olan birçok etken söz konusudur. Bunların bazıları, İslam öncesi dönemden kalan kitabeler, cahiliye Araplarının önem verdikleri olayları tabir etmek için kullandıkları Eyyâmu'l-Arab edebiyatı, kabilelerin soy bilgisi anlamındaki Ensâb ilmi ve cahiliye şiiri gibi İslam öncesi döneme aittir. Ku'ran'daki kıssalar, okuma yazma bilenlerin çoğalması, kâğıdın yaygın olarak kullanılmaya başlanması, Araplara komşu -Fars, Hristiyan, Yahudi- halk ve dinlerin edebiyatının Arapçaya aktarılması özellikle de Fars krallarının kahramanlıklarını anlatan Hüdayname kitabının Arapçaya çevrilmesi, halife ve diğer yöneticilerin teşvikleri, divan teşkilatının kurulması, Arap karşıtlığı olarak özetlenebilecek Şuûbiye hareketi, mezhep kavgaları ve siyasi kamplaşmalar ise İslami dönemde ortaya çıkan etkenlerdir (ed-Dûrî, 1993, s. 19; Gibb, 1991, s. 125; Şâkir, 1983, I, s. 64-73; Şeşen, 1998, s. 16-17).

Bu makale, İslam tarih düşüncesi ve yazıcılığına etki eden amilleri Hz. Ömer Dönemi üzerinden okumaya çalışacaktır. Zira bunların bir kısmı Hz. Ömer Döneminde ve onun idari faaliyetleri dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Hicri takvimin tespiti, divan teşkilatının kurulması, yapılan antlaşma metinlerinin ve siyasi mektupların saklandığı bir arşivin ihdası, fetihlerle

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı.

elde edilen bölgelerden gönderilen coğrafi malumat ve Fars krallarının kahramanlıklarını anlatan Hüdayname adlı eserin bu dönemde çevrildiği iddiası aşağıda ele alınacaktır. Tarih düşüncesi ve yazıcılığı açısından önemli olması sebebiyle de ilk önce hicri takvimin tespiti konusunu inceleyeceğiz.

Hicri Takvimin Tespiti

İslam'dan önce Araplar ay takvimini kullanıyorlardı. Fakat onların ortak ve sabit bir tarih başlangıcı yoktu (Çağatay, 1978, s. 129). Zaman içerisinde halk tarafından önemli görülen bazı olaylar takvim başlangıcı kabul edilmiştir. Taberî (v. 310/922)'nin naklettiği bir rivayet bu değişkenliği ortaya koymaktadır: *"İsmailoğulları, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail Kâbe'yi inşa edene kadar, Hz. İbrahim'in ateşe atılışını, bundan sonra da Kâbe'nin inşasını takvim başlangıcı olarak benimsemişlerdi. Yine Arap kabileleri Tihâme'den çıkışlarını, Ka'b b. Lüey'in ölümünü ve Fil Olayı'nı da takvim başlangıcı olarak kabul etmişler ve bu durum Hz. Ömer'in hicri 17 ya da 18 yıllarında Hz. Peygamber'in hicretini takvim başlangıcı olarak tespit etmesine kadar devam etmiştir."* (Taberî, 1960-1970, II, s. 390-391).

Hicri Takvim Döneminde hicretin takvim başlangıcı kabul edildiğine dair bazı rivayetler varsa da (Taberî, 1962, II, s. 388) tarihçiler bu bilgileri doğru kabul etmemiştir (Sehâvî, 1983, s. 507). Muhammed Hamidullah (v. 2002)'in, Hz. Peygamber'den gelen hiçbir resmî evrakta tarih olmadığını söylemesi de bu kanaati desteklemektedir (Hamidullah, 1980, II, s. 1083).

Hicri takvimin kabulüne dair iki olay aktarılmaktadır. Birincisine göre, Ebû Mûsa el-Eşâ'ri (v. 42/622-623), Hz. Ömer'e bir mektup yazarak *"Senden bize tarihsiz mektuplar/yazılar geliyor."* der. Bunun üzerine Hz. Ömer de ashabı toplayarak istişarede bulunur. İkinci rivayete göre ise şaban ayı tarihli bir resmî evrak Hz. Ömer'e getirilir. O da bu şaban ayının bu yılın mı yoksa gelecek yılın mı şaban ayı olduğunu sorar. Daha sonra da ashab ile durumu müşavere eder. Bazıları Rumların takvim başlangıçlarını teklif ederken bazıları da Farsların takvim başlangıçlarının esas kabul edilmesini önerir. Neticede ise hicret takvim başlangıcı olarak kabul edilir (Taberî, 1960-1970, II, s. 388-389). Hicri takvimin tespitine sebep olarak zikredilen iki olayın ortak noktası, bunun bir ihtiyacın neticesi olduğudur.

Bîrûnî (v. 453/1061)'nin aktarımına göre Hz. Ömer, bu konuda Tüster Savaşı'nda esir edilerek Medine'ye getirilen ve Müslüman olan Fars komutan Hüzmüzân (v. 23/644)'a da danışmıştır. Hüzmüzân da Farsların resmî evraklarda nasıl tarih kullandığını, Rum ve Farsların hangi takvimleri kullandıklarını izah etmiştir (Bîrûnî, 2011, s. 70).

Hicri takvimin tarih yazıcılığı ile alakası, İslam tarihi kitaplarının önemli bir kısmının "annals" denilen tarzda yani her yıl için bir başlık açıp o yılda geçen olayları zikretmek şeklinde yazılmış olmasıdır. Abdulaziz ed-Dürî'nin *"Ömer hicri takvim denen sabit bir takvim belirledi ve bu sabit hicri takvim tarih düşüncesinin can damarı oldu. Bundan böyle hadiselerin bir tarihle tes-*

piti, tarih araştırmalarının belkemiği oldu." şeklindeki ifadeleri, sabit takvim başlangıcı ile tarih dūřüncesi arasındaki bağın ne kadar sıkı olduğunu dillendirmektedir (Dürü, 1993, s. 19).

Cevad Ali (v. 1987), yıl esaslı olarak yazılan ilk eserin, Heysem b. Adı (v. 207/822)'nin tarih kitabı olduğunu söylemektedir (Cevad Ali, 1950, s. 173-174). Fakat Fuad Sezgin daha erken bir döneme işaret etmektedir. Sezgin, Viyana Kütüphanesinde bulunan hicri 22 tarihli bir mektubu ve Abdullah b. Ebü Bekir b. Hazm (v. 130/747)'in, Hz. Peygamber'in savaşlarını ele alan eserini hicri tarihi esas alarak yıl tertibiyle yazmış olmasını delil getirerek (Sezgin, 1991, I, s. 25) Hz. Ömer'in Döneminden itibaren hicri takvimin yerleştiğini ifade etmektedir.

Taberü (v. 310/922) başta olmak üzere, İbn Miskeveyh (v. 421/1030), İbnu'l-Cevzî (v. 597/1201), İbnu'l-Esîr (v. 630/1233), İbn Kesîr (v. 774/1373), Sıbt İbnu'l-Cevzî (v. 654/1256), Zehebî (v. 748/1347), Makrizî (v. 845/1442) gibi önemli İslam tarih yazarları eserlerini kronik olarak yazmışlardır (Togan, 1985, s. 55). Hz. Peygamber'in hicretinden önceki vakıaları olay eksenli, hicretten sonraki olayları ise yıl eksenli anlatan İslam tarihi kroniklerinin bu usulleri daha önceki milletler tarafından biliniyordu. Örneğin Asurlular, Babilliler, Mısırlılar, Yunanlar ve Romalılar bu metodu kullanmıştı (Cevad Ali, 1950, s. 173). Ancak Müslümanlar, hicri takvimi esas almakla bütün bu milletlerden farklı bir yol izlemiş ve bir anlamda tarihe kendi renklerini vermişlerdir. Hz. Ömer'in hicret üzerindeki ısrarı ise tam da bu noktada anlamlı hâle gelmektedir. Zira Hz. Ömer, takvim başlangıcı konusu istişare edilirken "Hz. Peygamber'in hicreti hak ile batılın ayrıldığı zamandır." (Taberü, 1967, II, s. 388) demiş ve başkalarını taklit etmeyi değil, başkalarından istifade etmeyi bir esas olarak benimsemiştir.

Hicretin takvim başlangıcı olarak belirlenmesinin birkaç küçük tartışmadan sonra sahabe-lerin ortak kanaatiyle gerçekleşmiş olmasının, bütün Müslümanların ortak bir tarih dūřüncesine sahip olmasında da pay sahibi olduğu söylenilebilir.

Divan Teşkilatının Kurulması

Hız. Ömer fey gelirlerinin düzenli bir şekilde dağıtımını sağlamak için hicri 20 yılında divan teşkilatını kurmuştur (Belâzurü, 2002, s. 657). Divanlara isimleri yazılacak olan kişilerin nasıl bir tertibe göre yazılacağında kişilerin kabile esasına göre Hz. Peygamber'e yakınlığı temel alınmıştır. Belâzurü'nin naklettiği bir rivayet, hem divan teşkilatının kuruluşu hem de divanların tertip usulüyle ilgili bilgiler vermektedir. "Ömer b. El-Hattab, *Divan defterlerinin yazılması hususunda, Müslümanlarla istişare etti. Ali b. Ebü Tâlib ona şunları söyledi: 'Her yıl sana gelen malları taksim edersen; bu mallardan hiçbir şey bırakma!' Osman ise şunları söyledi: 'Herkeseye yetecek pek çok mal görüyorum; ancak atâyı alanın almayandan ayrılması için insanlar sayılmazlarsa, ben bu için karışmasından korkuyorum.' El-Velid b. Hişâm b. Muğire de halifeye şunları söyledi: 'Ben şam'a geldim; oranın hükümdarlarının defterler tertip etmiş olduklarını (divan kurduklarını) gördüm. Sen de defter tut ve ordu kur!' Halife onun bu görüşünü kabul etti. Kureyş kabilesinin nesep bilginleri Akil b. Ebü Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırdı ve*

onlara 'İnsanları derecelerine göre yazınız' dedi. Onlar, Benî Hâşim'den başladılar; onları Ebû Bekir ve kabilesi; sonra halifelik sırasına göre Ömer ve kabilesini yazmak suretiyle devam ettiler." (Belâzurî, 2002, s. 655).

Bu rivayet, açıkça divanlar yazılırken Hz. Peygamber'in kabilesinden başladığını ve diğer kabilelerin ona yakınlıklarına göre sıralandığını ifade etmektedir. Ancak divanın tertibinde bu usul izlense de kime ne kadar atâ verileceği noktasında, İslam'a giriş önceliği, Bedir, Uhud Gazvelerine katılmış olmak, Habeşistan'a hicret edenler arasında olmak, Hudeybiye'de bulunmuş olmak belirleyici olmuştur (Fayda, 2006, s. 262).

Hz. Ömer'in divan teşkilatı iki esas üzerinde yükselir: atâ dağıtımında dine hizmet, divana yazılış sıralamasında Hz. Peygamber'e soyca yakınlık. Her iki tasnif de İslam tarih yazıcılığına tesir etmiştir. Birinci esas İbn Sa'd (v. 230/845) tarafından Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr adlı eserinde takip edilmiştir. İbn Sa'd, "Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak üzere düzenlediği divan defterlerindeki anlayışa uygun olarak ashâbı beş tabakada incelemiştir. Tamamının Medine'de yaşadığı anlaşılan ashâbın ilk tabakasını Bedir Gazvesi'ne katılan muhacirlerle ensar, ikinci tabakasını Bedir Gazvesi'nde bulunamamış Habeşistan muhacirleri gibi ilk Müslümanlardan olan kişilerle Uhud Gazvesi'ne katılanlar, üçüncü tabakasını Hendek ve sonrasındaki gazvelere katılanlarla Mekke'nin Fethi'nden önce ihtida edenler, dördüncü tabakasını Mekke'nin Fethi sırasında ve daha sonra Müslüman olanlar, beşinci tabakasını da Hz. Peygamber'i çocukluğunda görenler teşkil eder." (Fayda, 1999, s. 295; İbn Sa'd 2001, s. III-VI).

Hz. Ömer'in divan teşkilatını kurarken uyduğu ikinci esas yani divan defterlerine kaydedilenlerin Hz. Peygamber'in kabilesi başta olmak üzere bir kabile tertibiyle yazılması, Ensâb kitapları üzerinde etkili oldu. Ensâb kitaplarında kabileler yazılırken Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'den başlayan ve soyca ona yakınlığına göre kabilelerin sıralandığı tertip aynen izlenmiştir. Bu iddiayı desteklemek üzere de burada Zübeyrî (v. 236/851)'nin Kitâbu Nesebi Kureyş ve Belâzurî (v. 279/892-893)'nin Ensâbu'l-Eşrâf adlı eserleri değerlendirme konusu yapılacaktır.

Zübeyrî, "Benî Hâşim ile ensâba giriş yaparken sondan başlamak suretiyle yukarı doğru Kureyş alt kollarını incelemektedir. Buna göre ilk cüzde torunları dâhil Hz. Peygamber'in ailesi, babası Abdullah, dedesi Abdülmuttalib, amcası Abbas ve Abdullah b. Abbas'ın soyu ele alınmıştır. İkinci cüzde Abbas oğullarından devamla Ebû Tâlib, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin soyu, üçüncü cüzde Hüseyinler'den devamla Hz. Ali'nin diğer çocukları, Ca'fer ve Akil b. Ebû Talib, Hâris b. Abdülmuttalib, Ebû Leheb b. Abdülmuttalib ve Hâşim'in geri kalan çocukları hakkında bilgi verildikten sonra Hâşim b. Abdülmenâf'ın kardeşleri Muttalib ve Abdüşşems soyuna geçilmiştir. Dördüncü, beşinci cüzler Abdüşşems oğullarına aittir. Altıncı cüzde Abdüşşems'e bir bölüm ayrıldıktan sonra Nevfel ile birlikte Abdülmenâf oğulları tamamlanmıştır. Altıncı cüzün son kısmında Abdüluzzâ b. Kusay soyu üzerinde durulur. Yedinci cüzde de Benî Abdüluzzâ hakkında bilgi verildikten sonra diğer Kusay oğulları Abdüddâr ve Abd ailesi ile tamamlanır. Ardından

bir üst batındaki Zühre b. Kilâb'a geçilir. Sekizinci cüzde Benî Zühre ve bir üst batından Teym b. Mürre'nin nesebi açıklanır. Dokuzuncu cüz Yakaza b. Mürre'ye ayrılmıştır. Onuncu cüzün başında Yakaza oğullarının bitiminde bir üst batındaki Adî b. Ka'b soyuna geçilir. On birinci cüzün başında Benî Adî'nin ardından Ka'b oğullarından Hüsays b. Ka'b'ın iki koluna yer verilir. On birinci cüzün sonunda Âmir b. Lüey ile başlayan bir üst batındaki Lüey oğullarına mensup kollardan Sâme, Huzeyme, Sa'd ve Hâris'in nesepleri on ikinci cüzde anlatılmıştır. Son olarak ise Lüey'in kardeşi Hâris ve son batındaki Kureyş'in oğulları Hâris ve Muhârib'in soyları hakkında bilgi verilmektedir." (Uyar, 2008, s. 129).

Belâzurî de Ensâbu'l-Eşrâf adlı eserinde ise birinci ciltte Hz. Nuh'tan başlayarak Hz. Peygamber'in nesebini ele almış, ardından ise Hz. Peygamber'in siyerini anlatmıştır. İkinci ciltte siyere devam eden Belâzurî, yine bu ciltte Benî Hâşim hakkında bilgi vermeye Ebû Tâlib ile başlayıp onun çocuklarını anlatır. Üçüncü cilt Hz. Ali'ye yapılan beyat ile başlar ve Hz. Ali Dönemi ile evlatları hakkında bilgiler verdikten sonra İbnu'l-Hanefiyye'nin ölümüyle biter. Dördüncü cilt Abbas b. Abdülmuttalib ile başlayıp Abbâsiler hakkında bilgi verir ve Esed b. Hâşim ile sona erer. Beşinci ciltte Benî Abdüşems ve Emevîler tarihi anlatılır. Altı, yedi ve sekiz dokuzuncu ciltlerde Emevî tarihine devam edilir. Onuncu ciltte Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in soyuna yer verilir (Belâzurî, 1996).

Yukarıdaki tasniften açıkça anlaşılacağı üzere Zübeyrî ve Belâzurî, Hz. Ömer'in divan teşkilatındaki sıralamasını esas almıştır. Divan defterlerinin bizzat nesep alimlerince kullanılıp kullanılmadığına gelince Mustafa Fayda şunları söylemektedir: "*Başta Medine olmak üzere Kûfe, Basra, Vâsıt, Dımaşk, Humus, Ürdün, Filistin ve Mısır'da düzenlenen divan defterleri, İslam dünyasının çok önemli ilmî semeresi kabul edilen İbn Sa'd ve Halife b. Hayyât'ın et-Tabakât adlı eserleriyle Belâzurî'nin Ensâbu'l-Eşrâf'ındaki ahabın sıralanışında Hz. Ömer'in anlayışının esas alınmasını sağlamıştır. Bu defterler nesep ve tabakât âlimlerinin esas kaynaklarından birini oluşturmuştur.*" (Fayda, 1995, s. 246).

Belâzurî, "Hz. Ömer Döneminde tutulan divan defterleri Cemâcim Vakası'nda halk tarafından yakılmış ve asılları sonraki döneme ulaşmamıştır." (2002, s. 391) diyor. Ebû Yusuf (v. 182/798) da Kitâbu'l-Harac adlı eserinde "*Cemâcim Vakası meydana gelince insanlar divan defterlerini yaktılar. Bu sebeple de artık onlar hakkında bir şey bilinmiyor.*" (Ebû Yusuf, 1973, s. 103-104) diyerek bu meseleye işaret eder. Ancak Fayda'nın açıkça ortaya koyduğu gibi Medine'deki merkezî divan defterleri ile Irak, Suriye ve Mısır'daki defterleri birbirinden ayırmak gerekir (Fayda, 2006, s. 237). Bu savaşta yanan divan defterleri Kûfe ve Basra bölgesindeki defterlerdi. Ve muhtemelen atıyyelerin dağıtımına esas olan divanu'l-cünd değil, hangi araziden ne kadar vergi alınacağını tespit eden divanu'l-haraç yakılmıştı. Bu durumda yakılan divan defterleri ensâb ve tabakât eserlerinin sistematiğine etki eden Medine divan defterleri değildi. Medine divan defterlerinin akıbeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Mustafa Demirci'ye göre arşiv bu kayıtları, tarih kaynaklarının yanı sıra bu devirde

yazılmış fıkıh kitapları, coğrafi eserler, sosyal konuları anlatan edebî eserler, kâtip, vezir ve kadı adabına dair yazılmış kitaplar, tabakât ve şehir tarihleri içerisinde günümüze kısmen de olsa ulaşmıştır (Demirci, 2003, s. 25).

Divan defterlerinin tutulmasının tarih yazıcılığına bir başka etkisi de Arap yazısının gelişmesine olan katkısıdır. Zira o dönemde Kur'an haricinde elde çok fazla bir yazılı malzeme bulunmuyordu. Bu noktada tutulan her kaydın, yazının gelişmesine ve dolayısıyla da tarih yazımına etki ettiği de söylenebilir.

Devlet Evrak Arşivi İhdas Edilmesi

İslam geldiğinde Arabistan'da on yedi kişinin yazı yazabildiği ve bunlar arasında Hz. Ömer'in de olduğu tarih kaynaklarında yer almıştır (Belâzurî, 2002, s. 691). Hz. Ömer hem okuma yazma bilmesi hem de İslam öncesi dönemde "sefaret" görevini yürütmüş olmasından dolayı yazıya büyük bir önem atfetmiştir. Yemame Savaşı sonrasında Kur'an'ın cem edilmesini Hz. Ebû Bekir'den ısrarla talep etmesi ve onu ikna etmesi de (A'zamî, 2006, s. 118) Hz. Ömer'in yazıyla olan münasebetini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hz. Ömer resmî evrakların hem kaydedilmesine hem de muhafaza edilmesine özel bir önem vermiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde kaydedilen resmî evraklar, Hz. Ömer'in kendi döneminde yazılan evraklarla birlikte bir sandıkta muhafaza edilmiştir (Balçı, 2006, s. 152-153). Bu mektuplara ve antlaşmalara dair özel bir çalışma yapan Muhammed Hamidullah başta Hz. Peygamber olmak üzere dört halifenin mektup ve antlaşmalarını bir araya getirmiştir. Bu mektup ve antlaşmalar incelendiğinde Hz. Ömer Dönemine ait olanların diğer üç halifenin dönemlerine ait mektup ve antlaşmalardan çok fazla olduğu görülecektir. Diğer halifelerin döneminden kalan resmî evraklar beş ile kırk beş arasında değişirken Hz. Ömer Dönemine ait 170 küsur resmî evrak kaynaklarda yer almıştır (Hamidullah, 1985, s. 371-545). Burada akla Hz. Ali'ye nispet edilen Nehcu'l-Belâğa adlı eser gelmektedir ki bu eserde geçen mektupların sayısı bile altmış üç kadardır (Durmuş, 2006, s. 538). Kaldı ki bu Nehcu'l-Belâğa'nın içeriğinin bütünüyle Hz. Ali'ye nispet edilmesi de mümkün görünmemektedir (Hamidullah, 1985, s. 539). Nehcu'l-Belâğa'daki mektupların tamamı bile Hz. Ali'ye ait olsa yine de Hz. Ömer Döneminden bize ulaşan evrakın ancak üçte birine tekabül etmektedir.

Hz. Ömer Döneminde yazılan bu metinler İslam tarihi kitaplarında, ilgili oldukları olay anlatılırken nakledilir. Mesela Taberî, Basra şehrinin kuruluşunu anlatırken Utbe b. Gazvân'ın bu bölge hakkında Hz. Ömer'e yazdığı mektuba hem de Hz. Ömer'in talimatlarını içeren mektubuna yer verir (Taberî, 1967, III, s. 591). Bu yazılı malzemenin sonraki devirlere yazılı mı sözlü mü aktarıldığı konusu net değildir. Fuad Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları adlı çalışmasında genel anlamda ilk dönem literatürünün yazılı olarak aktarıldığını savunmaktadır (Sezgin, 2001).

Tarih ilmine yardımcı kabul edilen bilimlerden biri de şüphesiz coğrafya ilmi olup bu iki bilim neredeyse iç içe geçmiştir. Ve coğrafyaya dayanmayan bir tarih eserinin tarih eseri olmaktan çok roman olmaya daha layık olduğu ifade edilmiştir (Togan, 1985, s. 22).

Hz. Ömer'in yazdığı veya ona yazılan mektupların İslam coğrafya yazıcılığına malzeme teşkil ettiğini ve İslam coğrafyacıları tarafından kullanıldığı görülmektedir. Burada Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldân adlı eserinden iki örnek verilerek bu iddia temellendirilecektir. Hz. Ömer Kadisiye Savaşı (15/636) öncesinde komutan Sa'd b. Ebû Vakkas (v. 55/675)'tan bölgenin coğrafi durumu ile ilgili bilgi istemiş, o da bölgenin durumunu bildiren bir mektup yazmıştır. *"Kadisiye, Hendek ve Atîk arasındadır. Suları iki koldan Hire'ye doğru akar ki bunlardan biri sert bir araziden diğeri Huzûz adlı ırmağın kenarından akmaktadır. Bu yol kendisini takip edenleri Havernak ile Hire arasına götürür. Kadisiye'nin sol tarafında ise yataklarından taşan sular akar"* (Yâkût, 1977, IV, s. 292). Bu mektup benzer ifadelerle Taberî'nin Târîhu'l-Rusul ve'l-Mülûk'unda da yer almaktadır. (Taberî, 1960-1970, III, s. 492).

Hz. Ömer, Osman b. Huneyf (v. 41/661)'i Sevad Bölgesinin yüz ölçümünü tespit etmesi için görevlendirmiştir. Buna göre bölgenin yüz ölçümü otuz altı milyon cerîb olarak tespit edilmiştir (Yâkût, 1977, III, s. 275). Bu bilgiyi İslam fetihlerini anlatan Belâzurî'nin Fütûhu'l-Buldân adlı eserinde de görmekteyiz (Belâzurî, 2002, s. 385). Kadisiye'nin yeri ve Irak'ın yüz ölçümüne dair yapılan nakiller göstermektedir ki Hz. Ömer Döneminde yazılan evrak hem tarih hem de coğrafya eserlerine malzeme teşkil etmiştir.

Hz. Ömer Döneminde Hüdayname Kitabının Çevrildiği İddiası

Burada Hüdayname'nin nasıl bir eser olduğunu, İslam tarih düşüncesi ve yazıcılığını etkileyip etkilemediğini ve Hz. Ömer Döneminde Arapçaya çevrilip çevrilmediğini ele alacağız.

Hüdayname Fars krallarının resmî tarihi olup Geyûmerd'den Hüsrev Perviz'e kadarki (590-628) İran tarihini ele alır. Kitaba son şeklini verenler III. Yazdicerd Döneminde bu çalışmayı yapmışlardır. Bu eser başta İbnü'l-Mukaffa' (v. 142/759) olmak üzere birçok kişi tarafından Arapçaya çevrilmiştir (Ritter, 2011, s. 47-48, 99-100).

Nicholson (v. 1945), İslam tarih yazıcılığının model olarak Hüdayname'den etkilendiğini ifade etmektedir (Nicholson, 1907, s. 348). Hasan İbrahim Hasan (v. 1967) da Hüdayname kitabı için "Bu kitap, Araplar nezdinde tarih yazımı için örnek sayılır." demektedir (Hasan, 1985, III, s. 177). Taberî'nin kaynakları üzerine bir çalışma yapan Cevad Ali'ye göre de Taberî, İbnü'l-Mukaffa'nın tercümesinden istifade etmiş ama kaynağını belirtmemiştir. Yine ona göre İbn Kuteybe (v. 276/889) ve Dineverî (v. 282/895) de bu tercümeden nakillerde bulunmuşlardır (Cevad Ali, 1951, s. 141).

Hüdayname kitabının İslam tarih yazıcılığını ciddi anlamda etkilemediğini düşünenler de vardır. Bu kanaate sahip olanlardan biri olan Ramazan Şeşen, *"Tarihçilik İslam dünyasında rağbet gören ilimlerdenir. Doğrudan doğruya İslam medeniyetinin bir ürünüdür. Emevîlerin*

sonu ile Abbâsîlerin ilk zamanlarındaki tercüme faaliyetinde tarihin yeri hemen hemen yoktur. Sadece İnan Şahnamesi'ne dair Hüdayname tercüme edilmiştir. Bu da daha ziyade edebî bir eserdir." (Şeşen, 1998, s. 13) diyerek Hüdayname'nin tarihî değil edebî bir eser olduğunu dile getirmektedir.

Zeki Velidi Togan (v. 1970)'ın "Eski zaman tarihçileri tek mil tarihî hayatı kronolojik bir sıra ile yazarlardı, bu ise bütün insanlığın hayatı bir tek hayat olduğu telakkisine dayanıyordu. Bu hususta Yahudilerin taksimatı birçok milletlere numune olmuştur. Mesela İslam tarihinden alınarak bizde de yerleşen şu taslak: Enbiya tarihi, sonra Sasânîler ve Romalılar, Muhammed Peygamber, Dört Halife, Emevîler, Abbâsîler ve Osmanlılar, bu eski Yahudi sisteminin bakiyesidir." (Togan, 1985, s. 25) diyerek eleştirdiği tarih şablonunun Osmanlılara kadarki kısmı gerçekten de bazı tarih kitaplarında vardır. Ve bu şablonun oluşmasında da Farsçadan Arapçaya çevrilen eserler etkili olmuştur. Mesela Taberi Tarihü'r-Rusul ve'l-Mülûk'un ikinci cildinde Erdeşir b. Bâbek (salt. 226-240)'ten başlayarak Yazdicerd b. Şehriyâr (salt. 632-651)'a Sasânî tarihini anlatır (Taberî, 1967, II, s. 37-234). Dineverî, Ahbârü't-Tivâl adlı eserinde Behrâm-ı Gür (salt. 420-438)'dan başlayarak Fars tarihini Pûrân (salt. 629-631)'ın tahta çıkışına kadar bir bütün olarak ele alır (Dineverî, 2007, s. 72-161). İbnü'l-Esîr de el-Kâmil fi't-Târih'te aynı yolu takip etmiş Fars hanedanlarını Keyânîler, Eşğânîler ve Sasânîler diye üç gruba ayırdıktan sonra Kral Erdeşir ile başladığı bölümü Kral Yazdicerd'le bitirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, I, s. 292-387).

Yukarıda kaydedilen örnekler üzerinden İslam tarih yazıcılığı üzerinde ciddi bir Fars etkisinin olduğunu kabul etmek durumundayız. Ancak bu etkilenmenin ne zaman başladığına gelince bunu tespit etmek çok kolay görünmemektedir. Bu etkilenmeyi Hz. Ömer Dönemi-ne kadar götüren bir iddiayı aşağıda tartışacağız.

Firdevsî (v. 411/1020)'nin Şehname adlı eserinin Türkçe çevirisine bir ön söz yazan Kenan Akyüz (v. 1996), şu bilgiyi kaydetmektedir: "Kadisiye Savaşı'ndan sonra Arap ordularının İran'ı istilasını sıralarında Yazdicerd'in ele geçen hazinesinde bulunan Danişver'in eseri, Sa'd ibni Vakkas tarafından Halife Ömer'e gönderildi. Ömer, eserin içindekileri merak etmiş ve Pişdâdiyân sülalesine ait bazı parçaları Arapçaya çevirtmiştir. Halife, bu parçalardan hoşlandığı için, bu sefer, eserin başından sonuna kadar Arapçaya çevrilmesini emretti. Tercümeye başlandı. Fakat, Zerdüş'tün mezhebine ve Zal ile Simurg arasındaki maceraya gelince, halife, eserin aynı zamanda kötü şeylerden de bahsettiğini ileri sürerek tercümeyi yarıda bıraktırdı." (Firdevsî, 1956, I, s. IV).

Çeviri hareketine eserinde ciddi anlamda yer veren İbnü'n-Nedîm (v. 385/995) Farsların krallarının gece sohbetleri ve biyografilerine dair doğru bilgi içeren kitaplar diyerek ele aldığı eserler arasında Hüdayname de vardır (İbnü'n-Nedîm, t.y., s. 364). Burada İbnü'n-Nedîm, çevirinin kim tarafından yapıldığını belirtmez. Ancak aynı yerde Cebele b. Sâlim tarafından Arapçaya çevrilen Kitâb-u Rüstem ve İsfendiyâr ile Kitâb-u Behrâm Şûs adlı eserlere değinir.

Hüdayname kitabının Hz. Ömer Dönemi gibi erken bir dönemde çevirisine başlandığına

dair bir bilgi olsaydı bu bilgiye öncelikle İbnü'n-Nedîm dikkat çekerdi diye düşünüyoruz. Kenan Akyüz, bu bilgiyi hangi kaynaktan alıp aktardığına işaret etmediği için bu bilginin erken kaynağını da kritik edemiyoruz. Şu da var ki Arap ve Fars kültürleri arası etkileşimin Hz. Ömer'den çok daha önce olduğu söylenebilir. İbn Hişâm (218/833), Nadr b. Hâris (v. 2/624) hakkındaki şu bilgi bu iddiaya destek niteliğindedir: "Nadr b. Hâris Kureyş'in şeytanlarından, Peygamber (sav)'e eziyet edenlerden ve ona düşmanlık besleyenlerdendi. Hîre'ye gider, orada Fars krallarının hikâyelerini, özellikle de Rüstem ve İsbendiyâr (İsfendiyâr)'ın hikâyelerini öğrenirdi." (İbn Hişâm, t.y., I, s. 300). Buradan hareketle Fars tarihine dair bazı bilgilerin sözlü aktarım yoluyla Hicaz Bölgesinde yaşayan Araplara da aktarıldığı söylenebilir. Ama şifahi gelenek içinde kendine var olma imkânı bulan bu anlatıların tarih yazıcılığı üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Sonuç

Hz. Ömer Döneminde yapılan veya yapıldığı iddia edilen dört idari faaliyetin İslam tarih düşüncesi ve yazıcılığına tesirini incelediğimiz bu makalede şu neticelere ulaştık. Hicretin takvim başlangıcı olarak kabulü, divan teşkilatının kurulması ve resmî evrakların bir sandıkta saklanması ilk defa bu dönemde olmuştur.

Hicretin takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi, Müslümanlarda ortak bir tarih fikrinin oluşmasına etki etmiştir. Zira Taberî, İbn Miskeveyh, İbnü'l-Cevzî gibi birçok tarihçi, eserlerini kaleme alırken hicret öncesi dönemi konu eksenli olarak yazarken hicret sonrasını hicri birinci yıldan başlayarak yıl eksenli yazmışlardır.

Divan defterlerine yazılacak kişilerin hem hangi sıraya göre yazılacağını hem de divandan ne kadar maaş alacaklarını belirleyen esaslar tarih kitaplarının sistematüğünü etkilemiştir. Divan defterlerine isimler yazılırken Hz. Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesinin Hâşimoğulları boyu ilk sıraya alınmış, daha sonra diğer boylar sıralanmıştır. İşte bu tertip, Belâzurî ve Zübeyrî gibi âlimlerce yazdıkları nesep kitaplarında uygulanmıştır. İslam'a girme önceliği ve savaşlara katılmış olmayı esas alan maaş sistemi modeli de İbn Sa'd, Kitâb-u Tabakâti'l-Kebîr'de izlemiştir.

Hz. Ömer'in resmî evrakları korumak için bir arşiv ihdas etmesi ve fethedilen mekânların coğrafi konumlarına dair fatihlerden istediği malumat, daha sonraki tarih ve coğrafya kitaplarına malzeme sağlamıştır.

Fars krallarının kahramanlıklarını anlatan ve İslam tarih yazıcılığını etkilediği kabul edilen Hüdayname kitabını burada ele almamızın sebebi, Kenan Akyüz tarafından eserin Hz. Ömer Döneminde kısmen de olsa çevrildiği iddiasıdır. Ancak incelemelerimiz neticesinde bu bilgiyi hiçbir erken kaynaktan bulamadık. Hüdayname kitabı İslam tarih düşüncesi ve yazıcılığını etkilemiş olmakla birlikte bu eser Abbâsîler Döneminde İbnü'l-Mukaffâ tarafından Arapçaya çevrilmiştir.

Kaynakça

- A'zamî, M. M. (2006). *Kur'an tarihi* (Çev. Ö. Türker & F. Serenli). İstanbul: İz Yayınları.
- Balci, İ. (2006). *Hız Ömer döneminde diplomasi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Belâzurî, E. H. A. b. Y. (1996). *Ensâbu'l-eshraf* (Tahk. S. Zekkâr & R. Ziriklî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Belâzurî, E. H. A. b. Y. (2002). *Fütûhu'l-buldân* (Çev. M. Fayda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bîrûnî, E. R. M. (2011). *el-Âsârü'l-bâkiye* (Çev. D. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cevad, A. (1950). *Mevâridü târihi't-Taberî*. Mecelletu'l-Mecmei'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1(1), 143-231.
- Cevad, A. (1951). *Mevâridü târihi't-Taberî*. Mecelletu'l-Mecmei'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1(2), 135-190.
- Çağatay, N. (1978). Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim. *AÜİFD*, 22(1), 105-138.
- Demirci, M. (2003). *İslam'ın ilk üç asrında toprak sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Dineverî, E. H. A. b. D. (2007). *el-Ahbâr et-tivâl* (Çev. N. Bolelli & İ. Tüfekçi). İstanbul: Hivda Yayınları.
- Dûrî, A. (1993). *Neşetu ilmi't-târîh inde'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik.
- Durmuş, İ. (2006). Nehcü'l-belâğa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 32, s. 538-540) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebû Yûsuf, Y. b. İ. (1973). *Kitabu'l-haraç* (Çev. A. Özek). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- el-Hamevi, Y. (1977). *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- Fayda, M. (1995). Ensâb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 21, s. 244-249) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (1999). *İbn Sa'd. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (C. 20, s. 294-297) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.
- Fayda, M. (2006). *Hız Ömer zamanında gayrimüslimler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Firdevsî. (1956). *Şehname* (Çev. N. Lügâl). Ankara: Maarif Vekaleti.
- Gibb, H. A. R. (1991). *İslam medeniyeti üzerine araştırmalar* (Çev. K. Durak, A. Özkök, H. Yücesoy & K. Dönmez). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Hamidullah, M. (1980). *İslam peygamberi* (Çev. S. Tuğ). İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Hamidullah, M. (1985). *Mecmûatu'l-vesâiki's-siyâsiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
- Hasan, İ. H. (1985). *Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam tarihi* (Çev. İ. Yiğit A. T. Aslan, H. Aktaş, S. Gümüş & Y. Çiçek). İstanbul: Kayihan Yayınevi.
- Hitti, P. K. (2011). *Siyasi kültürel İslam tarihi* (Çev. S. Tuğ). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- İbn Hişâm, E. M. C. (t.y.). *es-Siretu'n-nebeviyye* (Tahk. M. es-Sakkâ, İ. el-Ebyârî & A. Şiblî). Beyrut, Dâru lhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Kesîr, İ. E-F. (1997). *el-Bidâye ve'nihâye* (Tahk. A. b. A. et-Türkî). Giza: Dâru Heccer.
- İbnü'l-Esir, E-H. İ. (1987). *el-Kâmil fi't-târîh* (Tahk. Ebu'l-Fidâ A. E-K). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'n-Nedim, E.-F. M. (1971). *el-Fihrist* (Tahk. R. Teceddüd). Tahran.
- İbn Sa'd, E. A. M. (2001). *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir* (Tahk. A. M. Ömer). Kahire: Mektebetu'l-Hanci.
- Nicholson, R. A. (1907). *A literary history of the Arabs*. London: T. Fisher Unwin.
- Ritter, H. (2011). *Doğu mitolojisinin edebiyata etkisi karşılaştırmalı edebiyat metinleri* (Haz. M. Kanar). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sehâvî, E.-H. Ş. (1983). *el-İlân bi't-tevbih limen zemme ehle't-târîh*. F. Rosenthal (Ed.), *İlmu't-târîh inde'l-Müslimîn* içinde. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Sezgin, M. F. (1991). *Târîhu't-turâsi'l-Arabî* (Arapçaya Çev. M. F. Hicâzî). Riyad: Câmîiatu Riyad.
- Sezgin, M. F. (2001). *Buhârî'nin kaynakları*. Ankara: Kitabiyat.
- Şâkir, M. (1983). *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-muerrihûn*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları.
- Şiblî N. (1978). *Asr-ı saadet* (Çev. Ö. R. Doğrul) (Sadeleştiren O. Z. Mollamehmedoğlu). İstanbul: Eser Neşriyat.
- Taberî, M. b. C. (1955). *Millletler ve hükümdarlar tarihi* (Çev. A. Temir & Z. K. Ugan). Ankara: Maarif Vekaleti.
- Taberî, M. b. C. (1960-1970). *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (Tahk. M. E.-F. İbrahim). Kahire. Dâru'l-Meârif.
- Togan, Z. V. (1985). *Tarihte usul*. İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Uyar, G. (2008). Abbâsî coğrafyasında bir nesep âlimi: Zübeyrî (236/851) ve kitâb-u nesebi Kureyş'ine göre neseb bilimi usul, muhteva ve ifade şekilleri. *İstem*, VI(12), 127-152.